Religie, religie! ... Welke religie?

Anton van Harskamp

'... die eindeloze verwoestijning van de taal'. Dat beeld gebruikt Derrida in één van zijn teksten. Het is niet wat menig lezer hoopt, een doorbraak van zelfkritiek. Nee, Derrida geeft ermee aan wat er gebeurt, wanneer men gaat beseffen dat taal in laatste instantie geen vaste grond en geen duidelijke referentie heeft. Dan drogen teksten kennelijk uit, worden woorden betekenisloos.

Ik moet bekennen dat ik die ervaring van 'verwoestijning van de taal' onderging toen ik *Philosophy and the turn to religion* probeerde te lezen, een boek waarin Derrida als dé intellectuele cultfiguur fungeert. Het was ook een ervaring van groeiende twijfel aan mijn begripsvermogen. Na korte tijd was ik er al niet meer zeker van of ik nog wel begreep waar de begrippen voor staan die in de titel van het boek voorkomen: om welke filosofie en om welke religie gaat het eigenlijk? En: wat wil Hent de Vries in godsnaam teweegbrengen?

In de inleiding verwoordt De Vries zijn inzet. Zijn belangrijkste bron is een tekst van Derrida uit 1996, *Foi et savoir* (geloof en weten). Deze geeft aanleiding tot de overtuiging dat de vernieuwingen in het differentiedenken te maken hebben met de relatie van dat denken met negatieve theologie. Negatieve theologie is een aanduiding voor een bepaalde religieuze attitude: de weg die men volgt om naar God te reiken, bestaat juist in het voortdurend ontkennend spreken over God.

De Vries doet dan drie dingen. Ten eerste geeft hij aan wat zijn visie op religie allemaal niet is: noch de religie van kerk of theologie, noch de religie van hen die haar als de kern van conservatieve of progressieve politiek of moraal zien. Evenmin gaat het om de tot macht, belang of behoefte gereduceerde religie van wetenschappen als culturele antropologie, sociologie of psychologie. De Vries is dus bezig met een demarcatie. Daarbij schurkt hij aan tegen de traditionele negatieve theologie, maar verwijdert zich er ook weer van. Dat komt omdat deze nog leefde bij gratie van het verzet tegen de 'bewerende theologie', zodat ze er toch nog afhankelijk van was. Hij neemt ook afstand van traditionele negatieve theologen omdat zij nog geloofden in God als een soort hyperwezen, een wezen waarmee de gelovige in een voor- of boventalige sfeer een on-middellijk, mystiek contact zou hebben. Want telkens beklemtoont De Vries, dat hij op een niet-religieuze en niet-mystieke manier religie in de filosofie wil introduceren.

Ten tweede houdt hij zich bezig met de vraag wat zijn religie dan wel is. Een duidelijk antwoord is niet te vinden, maar laat ik proberen er een te formuleren. Uit het

boek kunnen we met de nodige moeite opmaken dat er sprake is van zeg maar religie, wanneer we beseffen dat het hoogste object van religie, God, in de meest radicale zin anders is dan al wat mogelijk of denkbaar is, volstrekte alteriteit dus. Zo volstrekt, dat de beste benadering van God juist bestaat uit zowel het afscheid nemen van elke mogelijke identificatie van God, als de kritiek daarop. Dat geldt dus ook binnen de religie zelf. Religie is kennelijk bij De Vries niets anders dan een beweging van zelfkritiek. Zelfs het noemen van 'De Naam' – van God dus – zet al een beweging van zelfkritiek in gang: 'God spreekt zich al tegen', zegt hij Derrida meermalen na. Feitelijk houdt De Vries hier een pleidooi voor een geradicaliseerde, want van mystieke ervaring ontdane vorm van negatieve theologie.

Ten derde beklemtoont De Vries in het spoor van zijn leermeester dat deze geradicaliseerde negatieve theologie aanwezig is in álle vormen van talige benadering van onze werkelijkheid, in het bijzonder van de politiek en de ethiek. Religie en haar object staan symbool voor de alteriteit van en in alle culturele werkelijkheid. Ze staan voor alles wat ooit mogelijk was en niet verwerkelijkt, voor wat vernietigd is en geen herinnering of traditie kent. Dit is de centrale these in dit boek. Elk cultureel vertoog is te beschouwen als een reactie op een gebeuren dat De Vries met Derrida aanduidt als een exces, een overschot van zijnsmogelijkheden en hun vernietiging. Dit exces fungeert als boodschap aan (*envoi*, bij Derrida) en uitlokking van taal en interpretatie: altijd tekortschietende manieren om te antwoorden op die boodschap. Het exces is enerzijds van transcendente aard, doordat het elke menselijke mogelijkheid tot identificatie en representatie te boven gaat, maar het is tegelijk ook immanent aan onze werkelijkheid. Want het blijkt ín deze werkelijkheid telkens alle dingen onbepaalbaar te maken. Elke analyse van onze cultuur zou volgens De Vries door dat besef getekend moeten worden. Want uiteindelijk heeft onze culturele wijze van bestaan een religieuze structuur, en verwijzen de centrale begrippen in bijvoorbeeld de politiek en de ethiek naar een niet-representeerbaar mysterie. Begrippen als 'rechtvaardigheid' in de politiek of 'het goede leven' in de ethiek functioneren volgens hem zoals het exces functioneert: als datgene wat niet identificeerbaar is, maar wat wel uitlokt tot antwoorden op de vraag wat een rechtvaardig en goed leven kan zijn.

In de Inleiding is het belangrijkste gezegd. De rest van het boek komt neer op rafels wegwerken. Daar is bijvoorbeeld de klassieke vraag wat er met religie gebeurt wanneer die in een filosofisch vertoog wordt opgenomen: verwordt de filosofie dan tot religie of wordt de religie geweld aangedaan? In de reacties op Derrida komt men beide interpretaties tegen, bij respectievelijk M. Dufrenne en J.-L. Marion. Beide interpretaties worden in hoofdstuk een weerlegd. Hoofdstuk twee is een uiteenzetting rond Derrida's *Comment ne pas parler. Dénégations* (Hoe niet te spreken. Loochenin-gen). Centrale gedachte is dat er geen criteria bestaan waarmee we kunnen vaststellen of een vertoog nu wel of niet een religieuze dimensie heeft. Een spreken waarin een besef doorklinkt van de beperkte reikwijdte van ons taalgebruik ten overstaan van het exces dat aan alle werkelijkheid voorafgaat, wordt religieus ge-

noemd. De hoofdstukken drie en vier gaan voornamelijk over Heidegger, maar vanuit het perspectief van Derrida. De Vries laat zien dat Heidegger in de vernietiging van de ontotheologie, dus in het scheiden van de vraag naar God en de vraag naar het Zijn, toch aangewezen blijft op de (christelijke) geloofstheologie. De twee laatste hoofdstukken zijn verbijzonderingen van het voorgaande. Met behulp van Derrida's *Sauf le nom* (God, anonymus) kunnen we lezen dat de wijsgerige fenomenologie gebruik kan maken van de gedachte van de ontlediging, de menswording van God in Christus. En via een uiteenzetting rond Derrida's bespreking van een tekst van Kant uit 1796, vernemen we ten slotte dat er een stil bondgenootschap bestaat tussen twee traditionele antipoden, het religieuze eindtijdgeloof en de Verlichting. Want beide worden voortgedreven door eenzelfde motief, namelijk het verlangen een einde te maken aan alle geschiedenis, met het doel die voor eens en voor altijd in essentie te kennen.

Deze schets geeft al een antwoord op de vraag om welke filosofie het bij De Vries gaat. Hij somt in het Woord vooraf weliswaar de namen op van negentien Franse filosofen die aan de orde zullen komen (XI), maar de meesten worden slechts enkele malen terloops genoemd, sommigen helemaal niet, en allen vanuit het perspectief van Derrida. Alleen Heidegger krijgt daarbij een prominente rol, in mindere mate Levinas. Het gaat in dit boek dus om de wending naar religie binnen één relatief beperkte vorm van filosofie, die van Heidegger en Levinas, *aufgehoben* in Derrida.

En om welke religie gaat het nu eigenlijk? Die vraag is moeilijker te beantwoorden. Wel is direct al te zeggen dat lezers met allergie voor het religieuze niet bang hoeven te zijn dat in dit boek de filosofie 'vertheologiseerd' wordt. De Vries doet immers als gezegd alle moeite zich te onderscheiden van de gebruikelijke benaderingen van religie, ook van de theologie. Dat doet hij vooral door zich te verzetten tegen de geijkte manieren om religie te scheiden van haar veronderstelde tegendeel door met polariteiten te werken als hemel-aarde, mythe-rede, sacraal-profaan, geestelijk-wereldlijk et cetera. Het juiste inzicht van De Vries is dat dit niet meer kan. Het oude schema van de Verlichting bijvoorbeeld, waar de religie werd getypeerd als het domein van irrationaliteit en heteronomie tegenover het gebied van de seculariteit, waar uitsluitend rationaliteit en autonomie zouden heersen, is allang versleten. We begrijpen vandaag de dag religie ook niet meer wanneer we haar als een protest tegen moderniteit zien. Dan zien we onder meer niet dat vele vormen van hedendaagse religie juist met moderne technische middelen en op basis van een modern begrip van subjectiviteit tegen bepaalde aspecten van de moderniteit strijden, en niet dat nieuwe religies gestalten zijn waarin de moderniteit met zichzelf strijdt.

Ondertussen ligt hier wel een probleem. Door de eigen benadering sterk te willen onderscheiden van traditionele benaderingen, dreigt De Vries de fout te maken die hij bij anderen signaleert, namelijk religie tot een aparte sfeer te verklaren. Die fout probeert hij op drie manieren te vermijden. Ten eerste door religie efemeer te maken, en alleen daar aanwezig te achten waar een besef bestaat van de onbepaalbaarheid van de werkelijkheid. Ten tweede door het onderscheid met bijvoorbeeld

een theologische of een gewoon wetenschappelijke benadering direct ook weer te relativeren. Want ondanks zijn radicale kritiek op de gebruikelijke benaderingen – zij missen hun object, juist doordat ze dat object willen vastleggen als iets dat aanwezig is – wil hij die toch weer in hun recht laten. Hij wil religie vanuit een andere 'geste' (favoriet woord van De Vries, vergelijk 13, 25, 28, 138, 242, 335) benaderen. Hij wil als het ware het object van de theologie en de godsdienstwetenschappen een andere kleur geven, waardoor dat object hetzelfde en toch weer anders is. En ten derde probeert De Vries een aparte identificatie van de religie te vermijden door te bestrijden dat het mogelijk zou zijn religie op zichzelf te zien, als een los van concrete religies bestaande essentie. Zijn punt is dat we over religie alleen kunnen spreken in wisselwerking met analyses van concrete religies. Toch blijft het probleem liggen, omdat in dit boek religie als een weliswaar zich altijd aan onze greep onttrekkend object aan de orde wordt gesteld, maar niettemin als een apart object. Eén van de aanwijzingen daarvoor verschaft hij ongewild zelf: concrete religies komen in dit boek niet in beeld, religie blijkt bij hem toch iets dat apart staat, hoezeer het ook als een *chiffre* van het ongrijpbare geldt.

En dat brengt ons bij de laatste vraag: wat wil De Vries eigenlijk? Wat is het belang van deze filosoof bij een zo intensief gebruik van het begrip 'religie'? Die vraag ligt voor de hand, want in de discussies om definitie en inhoud van dit altijd omstreden begrip schemeren onvermijdelijk 'ideeënpolitieke' belangen door. Dit boek wil op het terrein van de culturele analyse van de politiek en de ethiek een nieuwe methodologische sensitiviteit scheppen, een sensitiviteit die geleid wordt door een religieus geïnspireerd gevoel voor het mysterie. Dat is een sensitiviteit die De Vries in alle andere benaderingen van cultuur en religie mist. Dus: wat wil De Vries? Hij wil school maken, en wel op het terrein van de culturele analyse. Ter onderbouwing van deze interpretatie het volgende.

Laten we eerst nog even de vraag stellen om wat voor soort religie het in dit boek niet gaat. Duidelijk is dat De Vries in dit boek meestal verwijst naar resten van de christelijke religie. Toch draait het in de religie in dit boek niet om de Scheppergod, noch om de historische figuur Jezus van Nazareth die zijn volgelingen na zijn marteldood als verlosser beschouwen, noch om de drie-eenheid, de Moeder Gods, het eeuwig leven of welk christelijk geloofspunt dan ook. Het gaat dan ook niet om een religie die enthousiasme, dankbaarheid, weerzin of andere sterke emoties opwekt. Fundamentalisten, bisschoppen, predikanten, mystici, theologen en gelovigen van conservatieve of progressieve snit, geen van hen zal voor deze religie warmlopen. Maar ook agnosten en atheïsten zullen zich niet emotioneel opwinden. Simpelweg omdat het in dit boek gaat om een tot onbepaalbaarheid vervaagde religie, een religie die keurig bijgeknipt is, dienstbaar gemaakt aan academisch gebruik.

Wat me bij nog een punt brengt. Een van de manieren om succesvol school te maken in de filosofie is om én alle andere scholen en richtingen als verkeerd of ontoereikend te zien, én toch gebruik te maken van algemeen heersende tendensen en sentimenten. Aldus recent de wetenschapssocioloog Randall Collins (zie over hem

de recensie van Pieter Pekelharing in *Krisis* 77, 106-111). In het boek van De Vries gebeuren beide dingen. Als lezer sta je regelmatig verbaasd over de hyperzekerheid waarmee aan de ene kant beweerd wordt dat de filosofische wending naar de religie à la Derrida/De Vries de énige voorwaarde is voor de toegang tot taal, ervaring, politiek, ethiek, ja, de wereld als geheel (88, vergelijk 26, 31). Net zoals het verbazing wekt om in vele variaties te vernemen dat élke andere wetenschappelijke benadering van de religie dan die van Derrida/De Vries haar object eigenlijk mist. Niettemin knoopt De Vries aan de andere kant wel degelijk aan bij een algemene tendens. Zijn opvatting dat religie ten diepste voor het onbepaalbare staat, is bijvoorbeeld te zien als een radicalisering van de gedachte van de vervaging van het denken over God. Dat is een vervaging die volgens een socioloog als Niklas Luhmann onvermijdelijk meekomt met de differentiëring van de samenleving. Die vervaging is ook te merken in vrijwel alle moderne vormen van theologie (ofschoon, toegegeven, niet zo radicaal als bij Derrida/De Vries). En uiteraard sluit De Vries aan bij de tegenwoordig groeiende populariteit van een zo goed als van alle inhoud ontdane *pick and choose*-religiositeit van de 'relimarkt', ongewild natuurlijk. Waarmee hij, uiteraard eveneens ongewild, het gemakkelijk maakt voor al die potentiële volgelingen die wel afscheid genomen hebben van de religie, maar niet verlost zijn van het nostalgisch verlangen ernaar.

Overigens, die hyperzekerheid die De Vries soms tentoonspreidt, betekent uiteraard niet dat hij andere scholen en methoden voor de studie van cultuur en religie eigenlijk van de wetenschap zou willen uitsluiten. Integendeel, hij erkent zelfs dat ze waardevol zijn. Alleen pleit hij ervoor naast hen en tussen hen met een andere 'geste' cultuur en religie te gaan bestuderen (408, vergelijk 308). Die bereidwilligheid om andere benaderingen te blijven erkennen, komt overeen met de altijd gematigde politieke houding die in dit boek tot uiting komt. Als representant van het postmodernisme, deze vrucht van een gedesillusioneerd neomarxisme, is De Vries erfgenaam van het cliché dat alle grote idealen en politieke ontwerpen gevaarlijk zijn (vergelijk 420), ook binnen de politiek van 'de academie'. Vandaar dat dit boek beschaafd en vriendelijk vraagt aan de andere vakken die zich met religie en cultuur bezighouden om iets in te schikken. De Vries wil, anders gezegd, een eigen niche, om met zijn lege, aan elke bepaling ontsnappende religie aan culturele analyse te kunnen gaan doen.

Literatuur

Derrida, J. (1997) Geloof en weten. In: J. Derrida (e.a.) *God en de godsdienst. Gesprekken op Capri*. Kampen, Kok.

Derrida, J. (1997) *Hoe niet te spreken. Loocheningen*. Kampen, Kok.

Derrida, J. (1998) *God, anonymus*. Kampen, Kok.